

ניסינו בחידות, ניסינו בתבניות: על יסוד הטרנספורמציה בסטרוקטורליזם כגשר מן המודרניות אל הכוסט־מודרניות

גלית חזן־רוקם

יש יונה אחת, אוקְוֹנוס אחד, דיג אחד.
אבל קו הופך לרוֹקו, רוֹקו, כמה דומה
כל וריאציה לנושא המשתנה [...] ¹
ואלאס סטיבנס¹

במשך רוב שנות עבודתנו האקדמית צעדנו טובה רוזן ואני בשבילים סמוכים ולעתים מצטלבים. מאמרה מאיר העיניים על החידה העברית בימי הביניים² פורסם בסמיכות לפרסומים המוקדמים שלי על סוגה זעירה אחרת, הפתגם.³ יחד חתרנו תחת מוסכמות מחקר שולטות בהפעילנו את אמת המידה הכפולה של המחקר הפמיניסטי על טקסטים עבריים ויהודיים קדם־מודרניים, אמת מידה החושפת את מנגנוני הדיכוי הפטריארכלי הטמונים בטקסטים מצד אחד, ואת הכוח הנשי הצפון בהם – ולפעמים פורץ מהם – מצד אחר. בתרגומיה של טובה רוזן לשירת ואלאס סטיבנס⁴ ראיתי מופת שעמד נגד עיני במלאכת תרגום שירי המשורר השוודי הדומה כל כך לסטיבנס, תומס טראנסטרומר.⁵ זכות היא לי ועונג לכתוב לכבוד טובה.

מאמר זה יעסוק באחת האסכולות המחקריות וההגותיות המרכזיות בחקר התרבות במאה העשרים, הסטרוקטורליזם. אני מבקשת להצביע על מרכזיותו של מושג הטרנספורמציה בסטרוקטורליזם, ובאמצעותו למקם את הסטרוקטורליזם כגשר בין המודרניות לפוסט־מודרניות ולערער על דעות רווחות הרואות בסטרוקטורליזם תורה מכאנית וקשוחה.

- 1 ואלאס סטיבנס, "מחשבה על היחס בין האימאזים של מטאפורות", האיש עם הגיטרה הכחולה ושירים אחרים, מאנגלית, הערות ואחרית דבר: טובה רוזן־מוקד, ירושלים 1985, עמ' 120.
- 2 טובה רוזן־מוקד, "לנסות בחידות", עיון בחידה העברית בימי הביניים", הספרות 30-31 (1981), עמ' 168-183.
- 3 גלית חזן־רוקם, "הפסוק המקראי כפתגם וכציטט", מחקר ירושלים בספרות עברית א, תשמ"א, עמ' 155-166; גלית חזן־רוקם, "לחקר הפתגם העממי היהודי", תרביץ נא, תשמ"ב, עמ' 281-292.
- 4 סטיבנס, האיש עם הגיטרה הכחולה, הערה 1 לעיל.
- 5 תומס טראנסטרומר, נוסחאות החורף, משוודית: גלית חזן־רוקם, תל אביב 2003. המשורר זכה בפרס נובל לספרות בשנת 2011.

בהמשך המאמר אשוב לסוגה שחקרה טובה רוזן, החידה, ואצביע על חשיבותה בפיתוח מושג הטרנספורמציה הסטרוקטורליסטי.

גלגולי מיתוס בסטרוקטורליזם על פי לוי־סטרס

בשנת 1961 התפרסם המאמר "לוי־סטרס בגן עדן"⁶ מאת אדמונד ליץ, אשר פעל רבות להפצת עבודתו של קלוד לוי־סטרס (1908–2009) בקרב קוראי אנגלית. במאמר בעל הכותרת הצוירית יישם המחבר את שיטת הניתוח של לוי־סטרס על סיפור הבריאה התנ"כי. לוי־סטרס עסק בשיטה זו בהקשר לסיפורי אדיפוס במסתו "הניתוח התבניתי של המיתוס", שהתפרסמה בכתב העת האמריקני המוביל דאז בחקר הפולקלור.⁷ לוי־סטרס עצמו נמנע מלעסוק בתנ"ך במחקריו, להבדיל מעיסוקו במיתולוגיה היוונית, למשל, שבה דן מדי פעם בפעם בארבעת כרכי תורת המיתולוגיות שלו. כאשר במושב "שאלות ותשובות" באוניברסיטה העברית, שהייתה לי הזכות להנחות, פנה אליו סטודנט ותהה מדוע לא עסק בטקסטים קנוניים ובראשם התנ"ך, ענה לוי־סטרס בקולו השקט: "Je suis un homme néolithique", משמע "הנני אדם נאוליתי".

שנה לאחר ציון דרך מוקדם ביותר בתולדות הסטרוקטורליזם במאה העשרים, פרסומה ברוסית של המורפולוגיה של המעשייה של ולדימיר פרופ בשנת 1928,⁸ פרסם חבר אחר בקבוצת הפורמליסטים הרוסיים, רומן יאקובסון, עם חוקר הלבוש המסורתי פיוטר בוגאטירב את המסה "הפולקלור כצורה מיוחדת של יצירה".⁹ אינני סבורה שתהיה זו גוזמה לומר שמאמר זה הוא כנראה הטקסט בעל ההשלכות התאורטיות מרחיקות הלכת ביותר בתחום הפולקלור במאה העשרים. באותה שנה טבע יאקובסון את המונח "סטרוקטורליזם" והיה גם למי שפעל יותר מכל אדם אחר לחציית גבולות גאוגרפיים ודיסציפלינריים של הסטרוקטורליזם: אירופה וצפון־אמריקה, בלשנות ואנתרופולוגיה, חקר הפולקלור והספרות. בין היתר, התרחשה בניו יורק פגישה הרת הגורל בינו לבין לוי־סטרס, בהיותם שניהם פליטים מאירופה בשנות הארבעים המוקדמות.¹⁰

בדברים שלהלן אתמקד בסוגיות נבחרות בנושא הסטרוקטורליזם. במרכז ההתרחשות

- 6 Edmund Leach, "Lévi-Strauss in the Garden of Eden: an examination of some recent developments in the analysis of myth", *Transactions of the New York Academy of Science* Feb 23, 1961, pp. 386–396 (Reprinted as the title essay of *Genesis as Myth and other Essays*, London 1969).
- 7 Claude Lévi-Strauss, "The Structural Study of Myth", *Journal of American Folklore* 68 (1955), pp. 428–444. המאמר פורסם מאוחר יותר כפרק האחר־עשר בספרו אנתרופולוגיה סטרוקטוראליטית, הערה 21 להלן.
- 8 Vladimir Propp, *The Morphology of the Folktale*, Austin 2003 (originally *Morfologia skazki*, Leningrad 1928).
- 9 רומאן יאקובסון, סמינטיקה, בלשנות, פואטיקה - מבחר מאמרים, איתמר אבן־זוהר וגרעון טורי (עורכים), מרוסית: רפאל יוליוס, תל אביב תשמ"ו, עמ' 276–286.
- 10 François Dosse, *History of Structuralism*, 1: The Rising Sign 1945–1966, from French: Deborah Glassman, Minneapolis 1997, pp. 12, 16; Edmund Leach, *Lévi-Strauss*, Fontana Modern Masters, Glasgow 1970.

הסטרוקטורליסטית – ואכן הייתה זו התרחשות – שעברה לאחר מלחמת העולם השנייה בעיקר לפריז, ניצב נושא המיתוס. ראשית יש להדגיש את השינוי העקרוני שחוללו שני סטרוקטורליסטים, קלוד לוי-סטרוס ורולאן בארת, במושג המיתוס, לאחר יותר ממאה שנים שבהן שירת מושג זה את חוקרי הספרות העממית, בעיקר כאיבר במשולש הסוגתי שעיצבו האחים יאקוב ווילהלם גרים לאור תפיסתם ההיסטורית-פילולוגית – המעשייה (Märchen), האגדה (Sage) והמיתוס (Mythus). לוי-סטרוס ובארת (בין היתר, בעקבות מרטין בובר וארנסט קסירר) ייחסו למיתוס תפקיד אפיסטמולוגי ייחודי בהבניית הסמיוטיקה של האמונות, של הדמיון ושל היצירתיות, באופני ביטוי מילוליים, חומריים וגופניים, בתפיסות ובנורמות. בהגותו של לוי-סטרוס¹¹ מודגשת במיוחד עמדתו האתית ביחס לאוניברסליות של הרוח – *esprit*¹², תפיסה שזכתה לביקורת חריפה מצד מי שחוקרים תרבות במסגרת ביטוי של זהויות ייחודיות. בארת הבלית את האתיקה הפוליטית המעוגנת במיתוסים והמכוננת על ידם, הצביע על היווצרותם הקונטינגנטית בהקשרים חברתיים-תרבותיים ייחודיים והדגיש שהמיתוסים אינם מהויות או אובייקטים, אלא תהליכים תרבותיים המתרחשים במסגרות חברתיות ותרבויות.¹³

אני מציעה לראות בסטרוקטורליזם גשר אפיסטמולוגי במעבר מן המודרניות לפוסט-מודרניות, מעבר שאין לראות בו רק מהלך קווי וכרונוולוגי, כפי שהוא מוצג לרוב. הדיון בסטרוקטורליזם מנקודת המבט של חקר הפולקלור והספרות העממית דווקא, משרת מטרה זו היטב. בהקשר למודרנה היו שנטו לפרש את נוכחותן של סוגות הספרות העממית – פתגמים, חידות, סיפורי עם לסוגותיהם – כסתירה פנימית בתופעת המודרניות. כך, במיוחד בסוף המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים, הם נחשבו לשרידים של תרבות קדם-מודרנית, או לייצוגם של כוחות המתרחקים מתהליכי המודרניזציה.¹⁴ לעומת זאת, במסגרת חקר התרבות הפוסט-מודרנית והמחקר הפוסט-מודרני של התרבות, נכללה הספרות העממית במובן הרחב ביותר של המושג – הכולל גם סיפורים פוליטיים, סיפורים אישיים, סיפורים פופולריים וסיפורים מתקשורת ההמונים, פתגמים וסיסמאות – ונחשבה חלק מריבוי הקולות של התרבות בת זמננו, תרבות שבה מתארגנות, בדרך שלא תמיד ניתנת להגדרה, תרבויות מסורתיות, תרבויות עירוניות, תרבויות גלובליות – ואלו רק כמה אפשרויות. אכן, אני מציעה לראות את הקדם-מודרניות, את המודרניות ואת הפוסט-מודרניות לא רק בפרספקטיבה קווית וכרונוולוגית אלא גם כתפיסות סינכרוניות, בו-זמניות, המתקיימות

11 ככל מפעלו במידה זו או אחרת, ובמיוחד כחיבורו החשובה הראית, מצרפתית: אליה גילדין, עריכה מדעית וביאורים: אורה זינגרמן-גרינגרד, מרחביה ותל אביב תשל"ג.

12 התרגום המקובל לאנגלית, של ליץ' ושל אחרים – mind – אינו מבטא את מלוא משמעות המושג.

13 רולאן בארת, מיתולוגיות, מצרפתית: עידו בסוק, עריכה מדעית והערות: משה רון. תל אביב תשנ"ח, ובמיוחד במסה "המיתוס היום", שם, עמ' 233-294.

14 בספרם Richard Bauman and Charles L. Briggs, *Voices of Modernity: Language, Ideologies and the* *Politics of Inequality*, Cambridge, Mass. 2003, המחברים מציגים דוגמאות רבות לחשיבה זו. פרנץ בועז, אנתרופולוג יהודי-גרמני ממיסדי האנתרופולוגיה התרבותית והפוקלוריסטיקה האמריקנית, היה מן החריגים הבולטים.

יחד בכל רגע נתון – הווה אומר, גם מזווית הראייה העכשווית. פרספקטיבה זו צפונה ב"מצב הפוסט-מודרני" בניסוחו של ליוטאר.¹⁵

דווקא בשעה שהתמקד בסיפורי עם שימש הסטרוקטורליזם גשר אפיסטמולוגי ומתודולוגי מן המודרניות אל הפוסט-מודרניות. דוגמאות לפוטנציאל ההיתחות אל החשיבה הפוסט-מודרנית אפשר לראות בהצעות של סכמות קוגניטיביות רב ממדיות לניתוח טקסטים סיפוריים, כגון הניתוח בארבע רמות של לוי-סטרס בדיונו בסיפור אסדיבל: הרמה החברתית, הרמה הגאוגרפית, הרמה הטכנו-כלכלית והרמה הקוסמולוגית, וכן בהמשגת פתרון ההצפנה של המסר כאתגר הפרשני המרכזי.¹⁶ שתי אפשרויות מתודולוגיות אלו תרמו לערעור המודל האובייקטיבי בכיכול של הסטרוקטורליזם, וסללו את הדרך לדקונסטרוקציה ולהחדרת הסובייקט למערכת הפרשנית. אפשר שמחקריו המעמיקים של ז'אק לקאן בנושא הסובייקטיביות והשפעתם של מחקרים אלה על חקר התרבות,¹⁷ המריצו את היסודות הרפלקסיביים של גלגולי הסטרוקטורליזם אל עבר המחשבה הפוסט-מודרנית. כמו דגם הניתוח של יאקובסון במסתו המפורסמת "בלשנות ופואטיקה",¹⁸ ניתוח הכולל את הפונקציות הרפרנציאלית, האמוטיבית, הקונטיבית, הפאטית, המטא-לינגוויסטית והפואטית, הניתוח הרב ממדי של לוי-סטרס אפשר – ואפשר לומר חייב – את יישום עקרון ה"דומיננטה", ככותרת עוד אחת ממסותיו רבות ההשפעה של יאקובסון.¹⁹ עקרון זה יכול להתבטא בקביעת הפונקציה השלטת במבע נתון מתוך שש הפונקציות בדגם של יאקובסון, או בהצבעה על הופעתה של אחת מארבע הסכמות בנקודה מסוימת בעלילה בדגם הניתוח בארבע רמות של לוי-סטרס, כך שבשני המקרים מוטעמת הקונטינגנטיות של הפרשנות ומתערערת האובייקטיביות המוחלטת שלה.

הטעמת הקונטינגנטיות והתלות בהקשר של כל פרשנות מאפיינות את הפרדיגמות הפרשניות המרכזיות של התאוריות הפוסט-מודרניות מראשיתן. הסטרוקטורליזם עצמו התפתח והרחיב את תחומיו על ידי שילוב רעיונות מכמה וכמה אסכולות מחשבה ומחקר מודרניות, כפי שהראה בין היתר אדמונד ליץ: נאו-קונטיאניות, הדיאלקטיקה ההיסטורית של הגל והמרקסיזם בראשיתו, הפסיכואנליזה – הן על פי פרויד, הן על פי יונג – הבלשנות דה-

Jean-François Lyotard, *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*, Minneapolis 1984, p. 81; Frederic Jameson, "Foreword", in: Jean-François Lyotard, *The Postmodern Condition* pp. x-xi; ראו גם ז'אן-פרנסואה ליוטאר, הסברים על הפוסט מודרני, מצרפתית: אמוץ גלעדי, עריכה מדעית: אלי שיינפלד, תל אביב 2006, ובמיוחד המסה "הערה על המובנים של 'פוסט-'", שם, עמ' 111-118.

16 קלוד לוי-סטרס, "עלילות אסדיבל", הספרות 20, 1975, עמ' 8-27.

17 למשל, Homi K. Bhabha, *The Location of Culture*, London 1994, ועוד קודם לכן פנייתה של ג'וליה קריסטבה מן הסמיוטיקה אל הפסיכואנליזה.

18 יאקובסון, סמיוטיקה, הערה 9 לעיל, עמ' 138-166.

19 למיטב ידיעתי, המאמר לא תורגם לעברית, אך הוא הופיע ברפוס באנגלית כמה פעמים: *Language in Literature*, Krystyna Pomorska and Stephen Rudy (eds.), Cambridge, Mass. 1987, pp. 41-46; *Poetry of Grammar and Grammar of Poetry*, 3, Hague 1981, pp. 751-756; *Readings in Russian Poetics: Formalist and Structuralist Views*, Ladislav Matejka and Krystyna Pomorska (eds.), Cambridge, Mass. 1962, pp. 82-87.

סוסיריאנית, הפורמליזם הרוסי, הסטרוקטורליזם של פראג, הפונקציונליזם האנתרופולוגי, ומעל לכול – המורשת הסוציו-אתנוגרפית של דורקהיים ומוס וואן גנפ.²⁰ אף על פי שכמה ממקורות ההשפעה המרכזיים של הסטרוקטורליזם, במיוחד זה של לוי-סטרוס, דחו במוצהר את הטענה שהם מציגים פרשנויות סובייקטיביות – מרקס ופרויד למשל – לא יעלה על דעתו של איש לפקפק בתרומתה הרבה של הפרשנות הסובייקטיבית לתורותיהם.

אובייקטיביות וסובייקטיביות

הדעה ה"פופולרית" (אני יודעת שהתואר הזה מוגזם במקצת בהקשר הנוכחי) על התאוריה הסטרוקטורליסטית של לוי-סטרוס מדגישה, בדרך כלל, שהניגוד הבינארי הוא הכלי האנליטי המרכזי שלו. עם זאת, נראה לי שיש להצביע על היחס הדיאלקטי המסתמן בעבודתו בין ניגודים דיכוטומיים לבין התהליך האינ-סופי של הטרנספורמציות החלות בניגודים הללו, ועל כך שהכללתן של נסיבות משתנות ממקום למקום וההצבעה על הרב קוליות האינהרנטית לסיפורים הקולקטיביים ביסודם מייצרות פרשנות דינמית.

בחשיבה הסטרוקטורליסטית בהשראתו של לוי-סטרוס הניגודים הבינאריים נתפסים כתשתית החשיבתית של כל מערכות הביטוי והיצירה האנושיות, ועל כן חשיפתן היא תפקידם של חוקרי התרבות. סיפורי העם, ורוב סוגות היצירה העממית בכלל, מצטיינים בניגודים בולטים, ולכן קל יחסית להבחין בהם. אולם מושג הניגוד הבינארי הוא רק נקודת המוצא למושג מרכזי עוד יותר בחשיבה הסטרוקטורליסטית של לוי-סטרוס – "הטרנספורמציה". הטרנספורמציה – תהליך גלגולם של הניגודים מתחום חוויה ותוכן אחד למשנהו – אינה רק הבסיס לעיצובה של העלילה הסיפורית ולהיבט הקווי שלה, אלא גם המנגנון המבצע את העבודה התרבותית שבאמצעותה הניח לוי-סטרוס ש"הקוסמולוגיה מאששת את הסוציולוגיה" וסיכם אותה בנוסחה המפורסמת ששימשה הוכחה נוספת של המלעזים על ה"מכאניות" של הניתוח הסטרוקטורליסטי:²¹

$$(F_x(a): F_y(b)) \cong F_x(b): F_{a-1}(y)$$

הדגם מצביע על האופן שבו ניגוד בינארי אחד מתווך ועד מהרה נפתח לניגוד חדש. וכך הניגוד החריף בין יבש לרטוב, בין יבשה לים, בסיפור המבול בפרק ח בספר בראשית מגיע לתיווך באמצעות הקשת בענן, שהיא אות ל"הפסקת אש" זמנית בין האל לבין האנושות בפרק ט. טיבם של מיתוסים הוא שהתיווך בהם תמיד זמני, ולכן הקשת בענן אינה מבשרת מצב סטטי, אלא מתגלגלת עד מהרה לניגוד הבא, המשתמש בתכני המוטיב הקודם – אחרי פעילות גאולוגית אינטנסיבית בפרק י, מתגלע הניגוד הבא בפרק יא, הניגוד בין שמים לארץ, כמו יצא מתמונת הקשת בענן. את הניגוד הזה, בין שמים לארץ, מנסים בני האדם ליישב בבניית מגדל בבל. אולם האל בוחר בדרך תיווך משלו, והניגוד בין ריבוי השפות והאל

Edmund Leach, "Claude Lévi-Strauss: Anthropologist and Philosopher", *New Left Review* 1, 20
34 (November-December 1965), pp. 12-27

Claude Lévi-Strauss, "The Structural Study of Myth", *Structural Anthropology*, from French: 21
Claire Jacobson and Brooke Grundfest Schoepf, New York 1967, chapter 11 p. 225
השווה לפרסום המקורי של הפרק כמאמר בהערה 7 לעיל.

האחד מוביל לתיווך המתבטא בבחירת אלוהים באברהם ובשבטו בסופו של הפרק. הדגמה זו אינה ניתוח סטרוקטורלי שלם של המעבר מסיפור המבול לסיפור מגדל בבל (שימו לב למצלול המתגלגל מבול-בבל), אלא יש בה רק כדי להבהיר את מערכת המושגים ולסבר את האוזן על ידי חומר המוכר היטב לקוראים, שכן זו, כמובן, אינה הדוגמה שלוי-סטרוס עוסק בה במאמרו המצוטט לעיל. במאמר זה הניתוח נע בין סיפור אדיפוס במיתולוגיה היוונית, לבין חומרים מן המסורות הילידיות של דרום אמריקה, שעליהם ייסד לוי-סטרוס את יצירתו הגדולה, תורת המיתולוגיות.

אם כן, המיתוס הוא ערובה – כמעט על דרך מחשבתו הפונקציונליסטית של ברוניסלב מלינובסקי – לא רק לשמירת יחסי הכוחות בחברה אלא אף לאריגתם אל תוך הרקמה החברתית וחוטיה התרבותיים המשתרגים. בהשפעת הניתוח התרבותי על דרך הפסיכואנליזה, בבסיס הניתוח הסטרוקטורלי של לוי-סטרוס עומדת תפיסה המניחה רמות משמעות חשופות המתגלות בגלגולי הסיפור ורמות משמעות עמוקות ששומה על חוקרי התרבות לחושפן בקריאה אנליטית. ההנחה המובלעת היא שיש הקבלה בין רמות המשמעות המוצפנות בסיפור לבין רמות הפענוח התרבותיות של מספרי המיתוסים ושומעיהם, גם אם אינם מודעים תמיד לכך. הניגוד הבסיסי ביותר במשנתו של לוי-סטרוס הוא בין טבע לתרבות, ניגוד המתבטא ביחס הישיר של התבניות המיתיות להיבטים הטרנספורמטיביים של התרבות, לאופן שבו בני האדם הופכים טבע לתרבות, הן במובן הקונקרטי של ישול בעלי חיים והפרכתם מיצורים חיים למזון, הן במובן הקוגניטיבי של יצירת מערכות מושגים ההולמות את התרבות ביחס לתופעות טבע, כגון חלוקת הזמן לפרקי זמן, כמו שנים, חדשים וימים. לצד הניגוד הקונספטואלי בין טבע ותרבות מוצפן בעומק תבניות הסיפור (ובכל שאר תוצרי התרבות) גם הניגוד הקיומי בין חיים למוות.

לכאורה, בהציעו ניתוח סטרוקטורלי המניח שקיימות תבניות חשיבה עמוקות מוצפנות, מותמרות ומוצפנות מחדש בתצורות סיפוריות, הניח לוי-סטרוס את הבסיס לשיטת מחקר אובייקטיבית ונטולת פניות. אולם דווקא הדגשת האוניברסליות של הרוח האנושית פותחת את התאוריה שלו לרב גוניות פרשנית ולדינמיות של ניגודים הנתונים במשא ומתן ובתיווך, ולכן הם אינם דיכוטומיים ממש. מצד אחד, מתעורר מיד צורך לספק פרשנויות חלופיות למה שנדמה שהוא מוצג כחד-משמעי בשיטת הניתוח "המיתולוגמית" (על משקל פונמי, מורפמי, ברוח הבלשנות הסטרוקטורלית, אבל גם המיתולוגומנה הפנומולוגית). הפרשנות החלופית תגרוס שסיפור אדיפוס מייצר טרנספורמציה של הניגוד בין מקורו הכטוני של האדם – מן האדמה, להבדיל מריבוי זוגי-מיני – אל הניגודים היצריים בין בני משפחה קרובים שהדגם האדיפלי הקלסי מעורר – תשוקה לאם ותחרות רצחנית עם האב.²² ניתוח זה היה הדוגמה הראשונה שפרסם לוי-סטרוס לשיטתו, ולכן היא מפותחת פחות, אבל לרוע המזל דוגמה זו הייתה לידועה ביותר מפאת פשטותה – שלא לומר פשטנותה – היחסית. עם זאת, ניתוח "עלילות אסדיבל" מעוגן בפירוט אתנוגרפי ובידע הקשרי רב על החברה המספרת של ילידי החוף הצפון-מערבי של היבשת הצפון-אמריקנית. ניתוח זה מפענח את הנוסחים השונים של עלילותיו של גיבור תרבות מקומי שעסק במיני ציד ודיג, על פי

22 Claude Lévi-Strauss, הערה 21 לעיל, עמ' 202-228.

הדגם בעל ארבעת הממדים – החברתי, הגאוגרפי, הטכנו-כלכלי והקוסמולוגי – שנזכרו לעיל. הניתוח של "עלילות אסדיבל" פורש את מערכות הניגודים על כל ארבעת המישורים, ונוצרת מעין פרטיטורה, כפי שלוי-סטרוס עצמו מציין: בממד חברתי מתגלגל הגיבור מיחיד לנשוי, מצעיר לאב, ממתבודד לחבר בקבוצה; בממד הגאוגרפי הוא נע בין עמק, נהר, ים והרים; בממד הטכנו-כלכלי אנו עדים לדרכי הפרנסה של הגיבורים, אם פרנסה מינימלית מגרגר יער שנותר אחרי הבצורת או הקרח, אם פרנסה שופעת מדגי הנהר והים; ובמדד הקוסמולוגי מתרחשים כמה אירועים על הציר האנכי – במעמקי הים, על פני האדמה, על פסגות ההרים ובשמי מרום, מקום משכנן של דמויות על-טבעיות.

ביקורת חריפה במיוחד הן על ניתוח סיפור אדיפוס הן על ניתוח סיפור אסדיבל, הציג, בין היתר, פול ריקר, והיא עסקה במיוחד, במידה רבה של צדק, בהיעדר ההתייחסות לממד הזמן. אולם אפשר לומר שעקרון הטרנספורמציה מאיר את שרשראות הסיפורים המצטרפות לזמן קוסמי מעגלי בעולם המיתולוגי המורחב, כפי שמצטייר מהמפעל המחקרי הענק בתורת המיתולוגיות.²³

האם יש ניגוד בין ניגוד לטרנספורמציה?

היישום הדינמי של עקרון הטרנספורמציה פועל על פי עקרונות סמיוטיים המייצרים השתברות, כמו במנסרה, המאפיינת את הדקונסטרוקציה הפוסט-מודרנית. אם כן, אין להמעיט בחשיבות הסטרוקטורליזם במהלך שערער על העקרונות הפוזיטיביסטיים ששלטו באסכולות הנאו-אריסטוטליות של הניו-קריטיציזם. הדגשת תהליכי הטרנספורמציה בתהליך הפרשני יוצרת תפיסת משמעות בלתי יציבה הן לסיפור הבודד הן לרפרטואר סיפורי כולו, שכן יחידת הניתוח היא מערכת יחסים של ניגודים ולא תכניהם הסמנטיים הייחודיים. אם נשוב לדוגמה מסיפורי בראשית דלעיל: יבש ורטוב, שמים וארץ כמערכת שלמה, ולא רק מוטיב המבול השוטף את הארץ לבדו. אי-היציבות של המשמעויות מתבטאת גם בחוסר הקביעות של הערכים המיוחסים לכל קוטב בניגוד: פעם, כמו בסיפור המבול, המים הם כוח הרס, היבשה הלא-רטובה היא מחוז ההצלה, ופעם, כמו בסיפור הגר או בסיפור אליהו, המים הם תנאי המינימום לקיום והיעדרם משמעו מוות.

אחד הניסוחים המקובלים של הניגוד הבינארי הוא שזאת הדרך שבה אנשים תופסים את העולם, ובמיוחד מקובלת הטענה שבני אדם מבטאים את חוויתם את העולם, בעיקר, אם כי אולי לא רק, בלשון, באמצעות צמדי ניגודים של מושגים, של רעיונות ושל רגשות. הדוגמה המובהקת היא האופן שבו נתפס הזמן והדרך שבה הוא מומשג. למרות ידיעתנו שברוב אזורי העולם, מלבד בקו המשווה ממש, מידת האור בעולם משתנה בהדרגה ולאט-לאט, הרי לשוננו ומחשבתנו מציבות את היום והלילה כמערכת דיכוטומית. אפילו התיאור ההדרגתי של השינויים, כביכול – ערב ובוקר, לפני הצהריים ואחר הצהריים – מתארגן

23 קלוד לוי-שטראוס, הנא והמבושל, מצרפתית: יותם ראובני, תל אביב תשס"ד; קלוד לוי-שטראוס, מדבש לאפר, מצרפתית: יותם ראובני, תל אביב תשס"ד; קלוד לוי-שטראוס, מוצא נימוסי השולחן, מצרפתית: יותם ראובני, תל אביב תשס"ה; קלוד לוי-שטראוס, האדם העירום, מצרפתית: יותם ראובני, תל אביב תשס"ה.

בצורה בינארית. כמו כן, בני האדם מתבגרים יום-יום, שעה-שעה, בכל דקה, אולם הלשונו מתארת את התהליך בניגודים חדים, כמו צעירים וקנים, ילדים ומבוגרים. פעולותינו הבסיסיות מכוונות למצבים בינאריים: אנחנו מתלבשים או מסיקים את בתינו כדי להתחמם בקור, אנו אוכלים כדי להשביע את רעבוננו; אנחנו ערים או ישנים; עומדים או נעים; לגופנו חזית ואחור, ושני צדדים, ימין ושמאל, ועלינו לעשות שלום כדי להימנע ממלחמה. וכאילו כהדגמה של עקרון הבינאריות, סיפור הבריאה בספר בראשית מציג סדרת הבחנות ניגודיות: בין חושך לאור, בין יבשה לים, בין זכר לנקבה, ולבסוף בין ששת ימי המעשה ליום המנוחה האחד.

צמדי ניגודים אחרים מציגים עמדות סובייקטיביות בטיבן: קרוב-רחוק, שלי-של אחרים, בני משפחה-זרים. מצעים פוליטיים ומשטרים מושתתים על חשיבה בינארית, על עושר ועוני, על יצרניים ובטלנים, על בריאים וחולים, ועל הניגוד שיש בו הפוטנציאל הרב ביותר ליצירת דיכוי ואלימות – משלנו-לא משלנו – ניגוד המתפרש במקרים הגרועים ביותר כטהור-טמא, ואפילו כאנושי-לא אנושי. העמדה התאורטית המבוססת על הרעיון שהחשיבה האנושית פועלת על פי צמדי ניגודים מתממשת בניתוח של צורות ביטוי מורכבות כהצפנות של ניגודים בינאריים כאלה ומהווה בסיס לחשיבה ביקורתית עליהן.

את המחקר השיטתי ביותר של הניגודים הבינאריים בתרבות אפשר למצוא בספרו של לוי-סטרס החשיבה הפראית.²⁴ הספר נפתח במסה הצהרתית על העיסוק במדע של הקונקרטי, ובכך נמתחת הקשת הרחבה מן החושי והקונקרטי אל ההפשטה המושגית של הניתוח הסטרוקטורליסטי. כותרת הספר בצרפתית *La Pensée Sauvage* מממשת מנעד זה בצורה מושלמת, שכן נוסף על המשמעות הראשונית, המופשטת, זה גם שמו של פרח בר – אמנון ותמר הבר האירופי, ובכינוי הבוטני הלטיני *Viola tricolor*.²⁵ נוסף על התחכום התאורטי המוצפן בכותרת, היא מציגה בביורו את חשיבותו הרבה של הדמיון היצירתי, השירי, במחוות הרטוריות המרכזיות, וגם בהליכים האנליטיים המרכזיים, שיצרו מי שהגדירו את עצמם סטרוקטורליסטים, או מי שאחרים כינו אותם כך.

אין בדעתי להמעיט מחשיבותו של הניגוד הבינארי בחשיבה הסטרוקטורליסטית, אולם על ידי הטענה שמושג הטרנספורמציה אינו נופל ממנו בחשיבותו נוצרת הבנה חדשה של ממדיו האוניברסליים, הפילוסופיים, ואולי גם הרוחניים והאתיים של הסטרוקטורליזם. אני מבקשת אפוא לשוב אל שורשיה ההיסטוריים של האסכולה שנזכרו לעיל, ולהצביע על נוכחותו של מושג הטרנספורמציה כבר בהתחלות הללו.

המסה ה"פולקלור כצורה מיוחדת של יצירה" של יאקובסון ובוטירב²⁶ מציגה את הפולקלור כמערכת המווסתת על ידי תהליכי קבלה ודחייה קולקטיביים המעוגנים בנורמות האסתטיות

24 לוי-סטרס, הערה 11 לעיל.

25 כאשר עסקה המתרגמת המצוינת בתרגום ספר זה מצרפתית לעברית הצעתי לה כותרת עברית שעד היום נראית לי הולמת יותר את המשמעות המורכבת של הכותרת הצרפתית: "חשיבת הבר".

26 יאקובסון, הערה 9 לעיל.

של החברות יוצרות הפולקלור. במסה מודגש אופיו התהליכי של הפולקלור כצורת יצירה, ועל ידי כך גם פוטנציאל הטרנספורמציה המתמשש בו כל העת. גם הקריאה בכתביו של ולדימיר פרופ, מעבר לחיבור המפורסם ביותר שלו על המורפולוגיה של המעשייה, חושפת את התעניינותו המפורשת לאורך זמן בטרנספורמציה בשתי מסות שהוקדשו במפורש למושג זה: "גלגולי מעשיות"²⁷ ו"גלגולי מוטיבים במעשיות"²⁸.

במבוא הגדול לכרך הראשון של תורת המיתולוגיות המקובצת שלו, הנא והמבושל, לוי-סטרס מייחד מקום חשוב במיוחד לטרנספורמציה. אילולי עיקרון הגלגול הטרנספורמטיבי אין ספק שארבעת הכרכים, ובהם גם מדבש לאפר, מוצא נימוסי השולחן והאדם העירום, היו הופכים למבוך חסר פשר וזוכה לפחות קוראים ממספר קוראיו כיום, שגם הוא בוודאי אינו גדול מאוד. אולם כשהוא מואר על ידי מושג הטרנספורמציה, השרשר הגרנדיוזי של בעלי חיים – יגוארים, תוכים ונחשים; מאכלים – מבושלים, צלויים, רקובים או טריים; חלקי גוף, עונות שנה וכוחות נסתרים, יוצרים יחדיו את הסימפונה הדינמית הנרמזת במינוח המוזיקלי שלוי-סטרס משתמש בו בכותרות ובתת-הכותרות של פרקי הספרים ("דונדו", "תמה ווריאציות", "פוגה" וכו'). הקוראים את הניתוחים המפורטים של מאות הסיפורים של ילידי אמריקה הדרומית מתרשמים בראש וראשונה מן הניעות הפנים-מערכתית של קוטבי הניגודים, כשהפאתוס האמתי של הניגוד בין מוות וחיים, המונח בבסיסן של כל הטרנספורמציות כולן, מעורר יראה כמו בטרגדיה היוונית על פי אריסטו. הניגוד החמור הזה מתפרט בשרשרת הגלגולים כך שרטוב הוא ליבש כמו אור לחשכה, כמו קשה לרך, או כמו נא למבושל וחי לדומם, כמו אנוש לבעל חיים, כמו חיים למוות, או כמו טבע לתרבות.

אי-היציבות של המשמעויות המקוטבות מתבטאת אפילו ביחסים שבין שני צמדי הניגודים הבסיסיים ביותר, חיים ומוות, טבע ותרבות. מצד אחד, התקדמות התרבות והמצאות אנושיות משפרות את חיי האדם ומאריכות אותם ומציבות את התרבות כקוטב מקביל לחיים. מצד אחר, אנו יודעים היום יותר מתמיד שהקדמה הטכנולוגית והזדקקותה למאגרי האנרגיה של כדור הארץ מסכנות את קיומנו בטמפרטורות נוחות ובאוויר ראוי לנשימה, ובמשוואה הזאת התרבות ניצבת בקוטב המקביל למוות. בהיותנו צרכנים של פרסומת ושל תעמולה מוטב שנהיה ערים לעובדה שאפשר להסיט צמדי ניגודים לכיוונים הפוכים מבחינה ערכית ואידאולוגית. בדיקה שיטתית של הגלגולים הטרנספורמטיביים של ניגודים במערכת המשמעויות של תרבות כלשהי עשויה לשמש בסיס לביקורת מושכלת של מערכותיה האידאולוגיות, ולא להוביל להרדמה מכאנית של הביקורת. התבטאויותיו המפורשות של לוי-סטרס נגד הגזענות והקולוניאליזם בהשראת עבודתו האתנוגרפית נוסחו ניסוח אישי ביומן עבודת השדה המורחב שלו *Tristes Tropiques*,²⁹ למרות הסתייגותו המוצהרת מהבעת עמדות פוליטיות, לא פחות מאשר בעבודותיו ההיסטוריות והלא-פחות

Vladimir Propp, *Readings in Russian Poetics: Formalist and Structuralist Views*, Ladislav Matejka 27 and Krystyna Pomorska (eds.), Introduction by Gerald L. Bruns, Cambridge, Mass. 1962, pp. 94-114.

²⁷ Vladimir Propp, *Mythology*, Pierre Maranda (ed.), Harmondsworth 1972, pp. 139-150

²⁸ Claude Lévi-Strauss, *Tristes Tropiques*, from French: John Russell, New York 1961 29

סטרוקטורליסטיות של מישל פוקו. מפעלם של לוסין גולדמן, מישל פוקו ואחרים מעיד שאף על פי שלוי-סטרוס "דחה את אפשרות החקירה הברזומנית של תבנית ותהליך"³⁰ הרי במחקרו שלו טמונה השראה אפשרית לאפשרות השילוב הזאת בדיוק.

ואם הזכרנו את ההשראה הפואטית השורה לפעמים בניתוחים סטרוקטורליסטיים, יש להזכיר עבודה מאוחרת יותר של חוקרת הפולקלור הקנדית ממוצא פניני, אלי קנגס-מרנדה, שניתוחה הסטרוקטורלי-טרנספורמטיבי עוסק בחידות פיניות.³¹ החידות הפיניות מתפענחות כמערכת של טרנספורמציות הנעה בין עצים נשירים לבין עצי מחט – העצים הנשירים מזוהים עם נשים, ועצי מחט – עם גברים. מעגל החיים הנשי הנע בין לידה, היריון, לידה ומוות מתממש ב"לבושם" המתחלף של העצים הנשירים בעונות השנה, ואילו עצי המחט נותרים כמו שנתפסים גברים בתרבויות מסורתיות – נעדרי ריתמוס מחזורי בחייהם.

טרנספורמציות בחידות

סוגת החידה זכתה לכמה מחקרים סטרוקטורליסטיים שהם דוגמה שקופה במיוחד לכוחה הפרשני של המתודה.³² הסוגה מצטיינת בכוחה הטרנספורמטיבי וגם לכך הוקדשו מחקרים מרתקים.³³ מאמרה של קנגס-מרנדה היה המוקדם שבהם וגם גישתה הסטרוקטורלית-טרנספורמטיבית היא העקבית ביותר.

לאחר הדגמה מפורטת של מנגנוני הטרנספורמציה התבניתיים של החידות, קנגס-מרנדה מסכמת את כללי הטרנספורמציה של החידות הפיניות. קנגס-מרנדה בדקה את הכללים האלה גם במסורות עממיות באיי האוקיינוס השקט, שהיא שהתה בהם תקופות ממושכות, וכמה מהם אצטט כאן: (א) חידות הן מטפורות המונעות על ידי תובנה ראשונית – בלתי צפויה ובעלת פונקציה פואטית – ויוצרות מצב של שוויון בין שתי מערכות מושגים. בשתי המערכות האלה יש בדרך כלל חפצים מן הטבע או מן התרבות ויצורים חיים – בני אדם, בעלי חיים מבויתים או חיות בר. (ב) ככל שהניגוד בין שתי המערכות גדול יותר, תהיה מטפורת החידה מרשימה יותר. מרשים יותר להשוות בין חיות בר לחפצי תרבות. אולם כל סיווג יפעל, ובכל מקרה המְחִידִים (מונח שטבע דן פגיס)³⁴ נוטים להפר כל סיווג. (ג)

François Dosse, *History of Structuralism*, 1: The Rising Sign, from French: Deborah Glassman, 30
Minneapolis 1997, p. 174

Elli Kōngäs Maranda, "'A Tree Grows' – Transformations of a Riddle Metaphor", Elli Kōngäs 31
Maranda and Pierre Maranda (eds.), *Structural Models in Folklore and Transformational Essays*,
1971, pp. 116-139

Anniki Kaivola-Bregenhøj, *The Nominativus Absolutus Formula: One Syntactic-Semantic 32*
Structural Scheme of the Finnish Riddle Genre, Folklore Fellows Communications 222, Helsinki
1978

Don Handelman, "Traps of Trans-formation: Theoretical Convergences between Riddle and 33
Ritual", Galit Hasan-Rokem and David Shulman (eds.), *Untying the Knot: On Riddles and Other*
Enigmatic Modes, New York 1996, pp. 37-61

דן פגיס, על סוד חזותם - לתולדות החידה העברית באיטליה ובהולנד, מוסף תרביץ ד, ירושלים 34
השמ"ו.

התובנה הראשונית בחידה מבוססת על זהות של פונקציה אחת, כלומר של יסוד אחד, המשותף לשתי מערכות. ד) בחידות יש יסודות הרמזה ויסודות הצפנה (גם כאן התרגומים הם על פי המושגים של פגיס), וכן יסוד שאינו הולם את מושגי מטפורת החידה, אבל הולם את מושגי הפתרון – ולבסוף הנחה מובלעת. ה. התרת הפתרון המוצפן מתאפשרת הודות לחשיפת יסוד ההצפנה וגילוי מושג שיהלום את ההנחה הסמויה. אם יש יותר ממושג או חפץ אחד כזה, לחידה יהיה יותר מפתרון אחד. ו) טרנספורמציות החידה מתארגנות בצמדים הלקוחים משתי המערכות המשוות. ז) אפשר לראות בחיד (מושג של פגיס) בחינה שיטתית של "סיווגים ילידיים" או "עממיים" של תרבות נתונה. ח) מטפורות החידה הפיכות ובכך הן דומות יותר למטפורות הפתוחות של השירה מלמטפורות הסגורות של לשון היום-יום.

מאמרה של טובה רוזן על החידה העברית בימי הביניים, שנזכר לעיל, היה חלוצי בהציעו שילוב של עיון ספרותי ואנתרופולוגי-סמיוטי, מתוך הבנה עמוקה של מיקומן של החידות, ובמיוחד של החידות הספרותיות, ב"נקודת חיתוך בין רבדים שונים של רב-המערכת הספרותית-תרבותית".³⁵ מאמרה מצטיין בתשומת לב להיבטי האירוע והביצוע של החידה מצד אחד, ולערך הקוגניטיבי, לפונקציה הלשונית והמטא-לשונית, החינוכית, הבידורית שלה, מצד אחר. בדיונה על המטפוריות של החידה היא מביאה את דבריה של קנגס-מרנדה בהרחבה. רוזן מביאה ממאמרה של קודמתה את החידה "איזה עץ צומח בלי שורשים? הפתרון: האדם",³⁶ ובאמצעותה מדגימה את מערכת מושגיה של קנגס-מרנדה: המונח הנתון, הגלוי, הוא העץ, ואילו המונח הסמוי הוא האדם. ההנחה הסמויה, הנכונה, היא שלעצים יש שורשים, ולעומתה מוצגת הנחה שקרית גלויה שלשונה כלשון החידה עצמה. בעקבות ההנחה "השקרית" (יסוד ההצפנה, במינוחו של פגיס), הפותר נכונה גורם לדחיית המונח הנתון – העץ, ולמציאת המונח הנכון, שאין לו שורשים – האדם. העלאת האפשרות "אדם" בהמשך לדחיית האפשרות "עץ" נובעת מאותה "תובנה" ראשונית שהזכירה קנגס-מרנדה. אין זו כמובן תובנה בעלמא, אלא התמקדות של מערכת סמיוטית של אסוציאציות תרבותיות הקושרות בין בני אדם לעצים, כגון הפסוק המקראי "כי האדם עץ השדה" (דברים כ, יט).³⁷

אף שלא עשיתי צדק עם מאמרה המפורט והעשיר בדוגמאות מיצירות גדולי המשוררים העבריים בספרד, אחתום את דברי לכבוד טובה רוזן בהצבעה על כוחה הפרשני של ההתייחסות האנליטית ליחסי הניגוד והטרנספורמציה העולים ממאמרה ומן הדוגמה שהביאה ממאמרה של קנגס-מרנדה. לעומת הוודאות ששורשיותם והיאחזותם של עצים באדמת גידולם הן ניגוד לניידותם של בני האדם, ניצבת התובנה הראשונית, כלשונה של קנגס-מרנדה, על אפשרות הטרנספורמציה בין עצים לבין בני אדם. זו הטרנספורמציה שהמשורר נתן זך

35 רוזן-מוקד, "לנסות בחירות", הערה 2 לעיל, עמ' 169.

36 שם, עמ' 71; Kōngās Maranda, הערה 30 לעיל, עמ' 120.

37 Nili Wazana, "Are Trees of the Field Human? A Biblical War Law (Deuteronomy 20: 19-20) and Neo-Assyrian Propaganda", Mordechai Cogan and Dan'el Kahn (eds.), *Treasures on Camels' Humps: Historical and Literary Studies from the Ancient Near East Presented to Israel Eph'al*, Jerusalem 2008, pp. 274-295. וזנה מצביעה על הפונקציה של הפסוק כפתגם.

השתמש בה באומרו שכמו העץ גם האדם צומח, וכמוהו אף נגדע. טרנספורמציה זו מקבלת עוצמה דרמטית בסצנה ממחזהו של ויליאם שקספיר מקבת (מערכה 5, תמונה 5), כשעצי יער בירנאם נדמים למלך הטרגי כמהלכים לקראתו – כלשון הנבואה על נפילתו – ובעצם אינם אלא חייליו של מי שעתיד להורגו, מקדאף. צמדי הניגודים של טבע ותרבות מתווכים זמנית בחידות שבמטפורות שלהן משתרגים אלה באלה נשים ועצים נשירים וגברים ועצי מחט. אותה טרנספורמציה מתייצבת במלוא הטרגיות בכל לווייה שמוטמנת בה גופת מת בארון של עץ, ושניהם הופכים לישות אחת שחייה נמוגו בטרם שובם אל העפר, או בלשון תרגומה היפה של טובה רוזן לשירו של ואלאס סטיבנס:³⁸

אם מן האדמה באנו, היתה זו אדמה
שילדה אותנו כחלק מכל הדברים

האוניברסיטה העברית בירושלים

38 סטיבנס, "אנאטומיה של מונוטוניה", האיש עם הגיטרה הכחולה, הערה 1 לעיל, עמ' 44.